İSLAM MEDENİYETİNİN OLUŞUMUNDA SOSYAL SERMAYE

NEVZAT FIRAT KUNDURACI*

The Role Of Social Capital In Development Of Islamic Civilization

Summary: Nowadays social development has a great importance for communities. Therefore social development is perceived as a vital goal by societies. It is accepted that human capital and social capital are vital to achieve social development as well as tangible capital. Since social capital is related with various factors in the society, developing and utilizing the social capital for development goals are rather comprehensive and complex issues. Thus to assure reasonable development of social capital in community is required intense and stable efforts. And Islamic Civilization succeeded to integrate the communities constituted itself and to achieve social development in a short time in a sustainable manner. The role of the social capital in that success of Islamic Civilization and how can that success be a model for developing social capital in the society are researched in this paper.

Key-Words: Islamic Civilization, Social Development, Social Inequality, Social Exclusion, Social Capital, Civilization Capital.

* Dr., Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politika Uzmanı [nevzat.kunduraci@aile.gov.tr]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, sayı: 33, ss. 191-226.

Öz: Günümüz toplumları için toplumsal kalkınma büyük önem taşımakta, bunun sağlanması temel bir hedef olarak algılanmaktadır. Toplumsal kalkınmanın sağlanmasında artık maddi sermaye kadar beşeri ve sosyal sermayenin de belirleyici olduğu kabul edilmektedir. Sosyal sermaye, toplumsal düzeyde birçok faktörle bağlantılı olduğundan, gelişimi ve kalkınma amaçları doğrultusunda kullanımı da oldukça kapsamlı ve girift bir alanı oluşturmaktadır. Bu nedenle sosyal sermayenin toplum içerisinde sağlıklı biçimde gelişimini sağlamak toplumlar için kolay olmamakta, yoğun ve istikrarlı bir çabayı gerektirmektedir. İslam Medeniyeti ise, kendisini oluşturan toplumlarda toplumlar arası kaynaşmayı ve toplumsal kalkınmayı medeniyet tarihi açısından kısa sayılacak bir sürede, sürdürülebilir bir nitelikte başarmıştır. Çalışmada, İslam Medeniyetinin bu başarısında sosyal sermayenin rolü ve günümüz toplumlarının sosyal sermayelerinin gelişiminde bu başarının model olabilme durumu araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Medeniyeti, Toplumsal Kalkınma, Toplumsal Eşitsizlik, Sosyal Dışlanma, Sosyal Sermaye, Medeniyet Sermayesi.

❋ ❋ ❋

1- Giriş

İslam toplumunun ve İslam medeniyetinin doğuşu ve gelişimi incelendiğinde, bir medeniyetin oluşumu için kısa sayılacak bir süre içinde tarihin benzerini görmediği oldukça büyük ilerlemelerin hem maddi hem manevi yaşamda, hem bireysel, hem toplumsal düzeyde gerçekleştiğini görmekteyiz. Bireysel ve toplumsal düzeyde, maneviyat alanında büyük bir değişim yaşanmış, şirk toplumları tevhide yönelmiş ve bunlara bağlı köklü dönüşümler gerçekleşmiştir[1].

Bu çalışmada günümüz sosyal bilimler kavramları arasında önemi sürekli artan "sosyal sermaye" kavramı ekseninde İslam medeniyeti ve İslam'da toplumsal yapı incelenmeye çalışılacaktır. Bir başka ifade ile İslam Medeniyetinde sosyal sermayenin yeri, önemi ve kullanımı ele alınacaktır. *Sosyal sermaye,* birçok sosyal disiplinin alanlarına ilişkin olay ve olguları açıklamada kullandıkları bir kavramdır. Özellikle toplumsal kalkınma ve ilerleme konusunda, toplumların sahip oldukları ve kullan-

[1] Peygamber Efendimiz (SAV), Veda Hutbesinde bu cahiliyye adetlerinin İslamiyetle birlikte kaldırıldığını belirtmektedir: "…Dikkat ediniz, Cahiliyeden kalma bütün adetler kaldırılmıştır, ayağımın altındadır…"

maları gereken önemli bir toplumsal değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal sermaye, toplumsal kalkınma ve ilerleme yolunda önemli bir değer olan *maddi sermayenin* kalkınmayı açıklamada yeterli olmaması karşısında, *beşeri sermaye* ile birlikte bu kalkınma sürecini açıklayıcı toplumsal bir unsur olarak görülmeye ve toplumsal disiplinler tarafından kullanılmaya başlanmıştır[2].

İslam Medeniyetinde sosyal sermayenin rolünü incelemenin, akademik anlamda iki önemli katkıyı sağlayacağını ummaktayız. Birincisi, İslam Medeniyetinin doğuş ve gelişim seyrini sosyal bilimlerin önemli bir kavramı ekseninde incelenmesinin, İslam Medeniyeti çalışmalarına yeni bir perspektifin sunulmasına hizmet edecek olmasıdır. İkincisi ise, İslam Medeniyetinin oldukça başarılı bir sosyal sermaye uygulaması örneği olarak ortaya konulmasıyla, toplumların sosyal sermayelerinin geliştirilmesinde bu Medeniyetin model niteliğinin anlaşılmasına katkı olacaktır.

Çalışmada önce sosyal sermaye kavramı, toplumsal kalkınmadaki önemi ekseninde ele alınacak, ardından İslam medeniyetinde sosyal sermaye konusu kapsamlı biçimde işlenecek ve bunların çıktıları sonuç bölümünde değerlendirilecektir.

2- Sosyal Sermaye ve Toplumsal Kalkınmadaki Önemi

"Sosyal sermaye" kavramı, kavramın bileşenleri olan "sosyal" ve "sermaye" kavramlarından da anlaşılacağı gibi sosyolojinin ve iktisadın alanlarına giren[3], sosyo-ekonomik bir kavram niteliğindedir. Disiplinler arası bu niteliği, siyaset bilimi, işletme gibi diğer sosyal bilimlerin de ilgi alanı ve inceleme nesnesi olmasıyla[4] daha da belirginleşmektedir.

---

2 Kavram, 20. Yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanması ile görece yeni olarak görünmesine rağmen, kavramın içeriğinin toplumların varlığı ile eşdeğer olduğunu, yeni olanın ise sosyal disiplinlerin bu kavramı kullanmaya ve önemini kavramaya başlamaları olduğunu belirtmeliyiz.

3 Asuman Altay, "Bir Kamu Malı Olarak Sosyal Sermaye Ve Yoksulluk İlişkisi", *Ege Akademik Bakış*, İzmir 2007,C.7, S.1, s. 338.

4 Carlo Triligia, "Social Capital and Local Development", *European Journal of Social Theory*, 2001,V. 4, No.4, , pp. 427-442; Feray Erselcan, "Disiplinlerarası Ortak Bir Çalışma Alanı Olarak Sosyal Sermaye", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi,* Aralık 2009,C. 35, Sayı. 2, ss. 248-

Sosyal sermaye kavramını ilk kullanan kişi Lyda J.Hanifan'dır. Hanifan, 1916 yılında okul performansının artırılmasında toplumsal katılımın önemini vurgularken sosyolojik yönü ağırlıklı olarak bu kavramı kullanır. Bireylerin toplumsal ihtiyaçlarının karşılanmasında ve toplumsal gelişmenin sağlanmasında sosyal sermaye birikiminin önemine değinir ve bunun bireylerin çevrelerindeki kişilerle karşılıklı ilişkiye girmeleri ile meydana geleceğini belirtir[5]. Ancak Hanifan'dan sonra sosyal sermaye kavramının kullanımına uzun bir dönem rastlanılmaz. 1950'lerde kent sosyologları tarafından, 1960'larda değişim teorisyenleri tarafından ve 1970'lerde az sayıda ekonomist ve sosyolog tarafından cılız da olsa kullanılan kavram[6], 1980'lerden itibaren günümüzdeki anlam ve içeriğiyle kullanılmaya başlanmış, 1990'larda ise disiplinler arası kullanıma ve yaygınlığa ulaşmıştır.

Kavram; anlam, içerik ve disiplinler arası niteliği ile çok fazla bir geçmişi olmamasına karşın, sosyal bilimler alanında sürekli artan bir araştırma alanı haline gelmekte, özellikle beşeri, toplumsal ve ekonomik kalkınma, beşeri sermaye gibi olguların açıklanmasında kullanılan önemli bir göstergeye dönüşmektedir. Sosyal sermayenin *toplumsal ilişki, norm ve toplumsal güven* bileşenlerinden oluştuğu genel kabul görmektedir[7].

Sosyal sermayeyi en genel anlamıyla bireylerin, toplumsal grup ve organizasyonların ortak amaçları doğrultusunda bir araya gelebilme, çalı-

250 ; Şevket Tüylüoğlu, "Sosyal Sermaye, İktisadi Performans Ve Kalkınma: Bir Yazın Taraması", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 2006, C.12, s. 15.

5 Michael Woolcock, Deepa Narayan, "Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy", *World Bank Research Observer*, 2000, V.15, I. 2, pp. 229-231.

6 Woolcock and Narayan, "Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy", p.231.

7 Robert Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton 1993,p. 167; Mehmet Karagül, Mahmut Masca, "Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme", *Ekonomik ve Sosyal Arastırmalar Dergisi*, Bahar 2005, ss. 37-38; Paul Zak, Stephen Knack, "Trust and Growth", *Economic Journal*, 2001, V.111,pp. 295-321. vd.

şabilme yeteneği olarak tanımlamak mümkündür. Woolcock ve Narayan[8] sosyal sermayeyi, "…insanların kollektif hareket edebilmelerini sağlayan ağlar ve normlar" olarak tanımlamaktadır. Kirmanoğlu'nun[9] sosyal sermayeye ilişkin yaklaşımı ise şöyledir: "Toplumsal yaşamın- kişilerin ortak amaçlarını gerçekleştirmek konusunda daha etkin bir biçimde hareket etmelerini sağlayan- ağlar, normlar ve güven gibi özelliklerine işaret etmektedir...". Sosyal sermayenin ölçümünü esas alan bir tanım ise, "Bir ülkedeki kişi ve kurumlar arası güvene dayalı ilişkilerin niteliği ve niceliğindeki seviye…"[10] şeklindedir. Sosyal sermayeyi oluşturan unsurların sayımı yoluyla yapılan bir tanımlama ise şöyledir: "Bireyler arasında duyulan güven, etkili ve güçlü iletişim ve çevre ağı ile bir arada bulunmayı oluşturan ortak değerler, aidiyet ve aynılık duygusu…"[11].

Sosyal sermayenin yapısal ve işlevsel niteliklerini birleştiren tanımlamalarda "güven, norm ve iletişim ağı" üzerinden yapılmakta ve bu üçünün bireyler, STK'lar ve kamu kurumları arasında işbirliğini geliştirerek toplumsal verimliliğin artmasını sağladığı belirtilmektedir[12].

Bireyler, kurumlar ve toplumsal ağlar arasındaki toplumsal ilişki ve etkileşimleri inceleyen sosyal sermaye alanına ilişkin çalışmalar temelde bu ilişki ve etkileşimlerin toplumun sosyo-ekonomik amaçlarına ne ölçüde hizmet ettiğini ortaya koymaya yöneliktirler[13].

Sosyal sermayenin kullanımında "güven" olgusunun oldukça önemli bir yeri vardır. Toplumdaki bireyler arasında, bireyle grup arasında ve

8 Woolcock and Narayan, "Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy", p.3.

9 Hasan Kirmanoğlu, *Sosyal Sermaye ve Geleceği Şekillendirmek*,2006,s.1.

10 Mehmet Karagül, Süleyman Dündar, "Sosyal Sermaye Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 2006, S.12, s. 62.

11 Altay, "Bir Kamu Malı Olarak Sosyal Sermaye Ve Yoksulluk İlişkisi", s. 339.

12 Masca ve Karagül, "Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme", s.37-52; Jonathan Temple, *Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD Countries*, OECD Economics Department Working Papers No. 263, 2000, p.23.

13 Nevzat Fırat Kunduracı, "Sosyal Dışlanmaya Karşı Sosyal Sermayenin Yoksullukla Mücadele Aracı Olarak Kullanılması", *Çanakkale 18 Mart Üniversitesi 6. Uluslararası STK'lar Kongresi*, Çanakkale 2009, ss. 458-461.

grupların kendi aralarında, kurumlar arasında ve nihayet toplumlar arasında ilişkilerin, etkileşimin kurulmasından gelişimine, git gide çeşitli boyut ve derinlikler kazanmasına kadar her aşamada güvenin varlığı ve düzeyi oldukça belirleyici ve de önemlidir. Ekonomi biliminin diliyle ifade edecek olursak, ekonomik ilişkilerin kurulması ve sürekliliğinde işlemler maliyeti ne kadar düşükse, bu ilişkilerin başarısı ve sürdürülebilirliği de o oranda sağlanmış olmaktadır. İşlemler maliyetlerini düşüren önemli bir faktör de ekonomik, ticari ilişkinin tarafları arasındaki "güven"dir. Taraflar arasında karşılıklı güven tesisi sağlandığında, kalıcı ticari ilişkiler, sözleşme esaslı taahhütler ve bu taahhütlerin karşı tarafça yerine getirileceği kabulü oluşur[14]. Bu kabulün varlığı, tarafların kendi ihtiyaçlarından daha fazla düzeyde olan maddi-beşeri kaynaklarını, potansiyellerini, imkanları harekete geçirmelerine olanak sağlar. Böylece kendilerinde olmayıp başkalarında bulunan kaynak ve potansiyeller de harekete geçirilmiş, atıl kalıp zamanla körelmesi önlemiş olur. Güven düzeyinin yükselmesi; bu konuda taraflar arasındaki sözleşmelerin yapılma sürelerinin kısalmasına, ilişkilerin kurulma düzeyinin formelden enformel düzeye geçmesine, denetimlerinin basitleşmesine olanak sağlanması gibi faktörlerle birleşerek ilişkilerin daha da hızlanması ve çeşitlenmesine yol açar. Böylece işlemler maliyetleri de çok daha fazla düşmekte, ilişki ve etkileşim de o oranda artmaktadır. Bunun önemini uluslararası ekonomik ilişkiler de, dış yatırım alanın da çok daha somut olarak görebiliriz. Dış yatırımın bir ülkeye gelebilmesi, yaygın ihracat ve ithalatın yapılabilmesinin ön şartı o ülkede siyasi, ekonomik istikrarın bulunması yasal, idari düzenlemelerin şeffaf, herkese eşit uygulanan nitelikte olması gerekir. Yani o ülkede ticaret yapabilmek, yatırım yapabilmek için güvenli bir ortamın olması gerekir. Bu sağlanmadığı takdirde söz konusu ülkenin zengin yeraltı ve yer üstü kaynaklarının olması, güçlü bir beşeri sermayeye sahip olması, ticaret yolları üzerinde olması, ulaşım ve altyapı vb. özellikleri o ülke ile ticari-ekonomik-endüstriyel-kültürel-teknolojik ilişki ve etkileşimlere girilmesini önleyecektir. Ülkede

[14] Şevket Tüylüoğlu, "Sosyal Sermaye, İktisadi Performans Ve Kalkınma: Bir Yazın Taraması", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 2006, C.6, S.12, ss.41-42.

sosyal sermayenin temel unsuru olan güven ortamının olmaması – dolayısıyla zayıf bir sosyal sermayenin varlığı- sahip olunan diğer tüm olumlu özelliklerin de uluslararası ilişkilere yansıtılamamasına, ulusal kaynakların böylece büyük oranda körelmesi ve/veya atıl kalmasına yol açacaktır. Ancak ulusal düzeyde güçlü bir sosyal sermayeye sahip bir ülkenin ekonomik ticari ilişkilerin gereksinim duyduğu diğer özelliklere (ulaşım, altyapı, maddi-beşeri kaynaklar gibi) başlangıçta tam olarak sahip olmasa da, zamanla geliştirdiği ekonomik-ticari-endüstriyel-teknolojik ilişkilerin olumlu getirileri ile bunları geliştirme ve/veya ikame etme imkanına sahip olacaktır. (Ayrıca, ülkenin sahip olduğu tüm bu özelliklerdeki olumlu gelişmeler de sosyal sermayesinin daha da güçlenmesine yol açacaktır.)

Toplumsal kalkınmanın sağlanmasındaki en önemli toplumsal aktörlerden olan yönetim mekanizmasının başarılı olabilmesi ve toplumsal kalkınmaya hizmet edebilmesinde sosyal sermayenin belirleyici bir unsur olarak görülmektedir. Bu konuda, ülkelerin ve/veya bölgelerin sahip oldukları sosyal sermaye düzeyleri ile ulusal/bölgesel yönetimlerin sergiledikleri performansları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Putnam vd.[15] İtalya'nın gelişmişlik farkları bulunan bölgeleri üzerinde yaptığı çalışmada farklı düzeydeki sosyal sermayesi olan bölgesel yönetimlerin performansının bundan doğru orantılı olarak etkilendiğini ortaya koymuştur. Yine ABD'deki eyalet yönetimlerinin sosyal sermayeleri ile yönetim performansları arasındaki ilişkiyi inceleyen Knack[16] ile Rice ve La Sumberg'in[17] çalışmalarında bu ikisi arasında güçlü bağlantılar bulunmuştur. Knack, konu ile ilgili başka çalışmalarda da[18] benzer sonuçlara ulaşıldığını ortaya koymaktadır.

15 Robert Putnam, Leonardi Robert, Raffaella Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton 1993.

16 Stephen Knack, "Social Capital and The Quality of Government:Evidence from the U.S. States", *American Journal of Political Science*, 2002, V. 46, No.4,pp.772-785.

17 Tom W. Rice, Alexander F. Sumberg, "Civic Culture and Government Performance In The American States", *The Journal of Federalism*, 1997, V. 27, No.1, pp.99-114.

18 Rafael La Porta, Florencio Lopez de Silanes, "Trust in Large Organizations." *American Economic Review*, 1997,V. 87, No.2; Stephen Knack, Philip Keefer, "Does Social Capital

Toplumsal yapı içerisinde sosyal sermayenin gelişiminde -fiziki sermayenin oluşumuna göre çok daha fazla oranda- maddi olmayan toplumsal değerler de oldukça önemli rol oynamaktadır. Bu faktörlerin varlığı sosyal sermayenin her toplumda aynı form ve niteliğe, tek tip bir yapıya sahip olamamasına da yol açmaktadır. Bunun nedeni sosyal sermayenin şekillenmesinde belirleyici olan faktörlerin (dini, dili, kültürü, demografik yapısı, siyasi yapısı, tarihi, ekonomik gelişmişlik düzeyi vb.) her bir toplumda kendine özgü nitelikler, farklılıklar gösteriyor olmasıdır. Toplumdan topluma değişkenlik gösteren bu toplumsal faktörlerin yanı sıra, toplumların üzerinde var oldukları coğrafi mekanların, iklim koşullarının, yer altı ve yer üstü kaynaklarının, ilişki ve etkileşim halinde oldukları coğrafya ve medeniyetlerin de her bir toplum için diğer toplumlara göre sayılamayacak kadar çok değişkenlikler göstermesi söz konusudur. Tüm bu değişkenler her bir toplumun sosyal sermayesinin düzeyi, niteliği, gelişim potansiyeli ve gelişim yönlerinin çeşitlenmesi ve birbirlerinden farklılaşmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Ancak bu farklılaşmaların varlığına karşın, her toplumda dinin, kültürün, toplumsal ilişkiler ağının, toplumsal sınıfların, yönetim mekanizmasının, ekonomik düzenin vb. değer ve olguların var olması sosyal sermayeye ilişkin tüm toplumlarda ortak niteliklerin de bulunmasını kaçınılmaz kılmaktadır[19].

Sosyal sermaye, toplum içerisindeki bireylerin ve grupların, toplumsal amaçlar doğrultusunda bir araya gelme ve çalışabilmelerini konu edinirken, toplumsal kalkınma için en temel alanları ele almaktadır. Bir toplumun kalkınabilmesi, sahip olduğu maddi, beşeri, toplumsal kaynak ve potansiyelleri en verimli biçimde kullanabilmesi ile mümkündür. Bunun için de, toplumdaki bireylerin, kurumların, grupların toplumsal ilişki ağları içerisinde karşılıklı etkileşim ve işbirliği halinde çalışmaları gerek-

Have an Economic Payoff ? A Cross-Country Investigation", *Quarterly Journal of Economics*, 1997,V. 112, No.4, pp.1251-1288.

[19] Bireysel ve toplumsal düzeyde, genelden özele inildikçe farklılıkların artması, özelden genele doğru gittikçe de ortak özelliklerin artması söz konusudur. Bu durum bir yandan tüm toplumlar ve bireyler için geçerli genel ilke ve değerlendirmelerin yapılabilmesini sağlamakta, diğer yandan tek tek birey ve toplum özeline inildikçe farklılıkların ortaya çıkmasını ve bunların da göz önünde bulundurulmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

mektedir. Toplumsal yaşam içerisinde bu ilişki ve etkileşim ne denli güçlü ve verimli olursa, sonuçları da o ölçüde büyük olacaktır.

Sosyal sermayenin zayıf olması, toplumsal yaşamın, sosyal ilişkilerin, ağların, kurumlar ve bunlar arası etkileşimin, ekonomik ve toplumsal gelişimin yetersiz kalmasına, sosyo-ekonomik potansiyellerin atıl kalmasına, orta ve uzun vadede ise körelmesine ve gerilemesine yol açmaktadır.

Maddi, beşeri, toplumsal kaynakların birbirleriyle uyumlu, günün ihtiyaçlarına cevap verebilen nitelikte bir araya gelebilmeleri uygun toplumsal dinamiklerin varlığı ile mümkündür. Bu toplumsal dinamiklerden bir tanesi de "din"dir. Dinin toplumsal hayat içindeki yeri, bireyler, toplumsal gruplar, toplumsal ilişkiler üzerindeki etkinliği, değeri ne denli güçlü olursa, toplumsal değişim, gelişim ve dönüşümlerdeki rolü de o denli büyük ve önemli olacaktır. Bu yönüyle İslamiyet ile diğer dinler arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Hristiyanlık gibi dinler toplumsal yaşamı ve ilişkileri düzenleyici bir yapıları olmamaları ile Yahudilik de tek bir ırkın dini olması nedeniyle bir medeniyet oluşumunda sosyal sermayenin etkin kullanımını sağlayacak toplumsal dinamikler olmaktan uzaktırlar. Bu nedenle batılı toplumlarda sosyal sermayenin geliştirilmesi ve toplumsal kalkınma yolunda sosyal sermayenin kullanılması konularında din unsuru etkin bir araç olarak görülmemiştir[20]. Sosyal sermaye alanında kabaca son 30 yılda oluşan oldukça hacimli literatürün içerisinde din olgusunun etkisine yer veren çalışmaların oldukça sınırlı sayıda olduğunu görmekteyiz. Bu çalışmalar da batılı dillerde yazılmış ve Hris-

[20] Hristiyanlık dininin, dünyevi yaşam üzerinde normatif düzenlemeleri olmamasına rağmen, Kilise kurumunun Avrupa toplumları üzerindeki dinin saygınlığını kullanarak siyasal ve toplumsal düzeyde etkin olduğu tarihsel dönemler olmuştur. Ancak Kilise kurumunun Avrupa'nın siyasal ve toplumsal yaşamında etkinliği ne denli güçlü olmuşsa (Ortaçağ gibi) bu toplumlar o denli geri kalmış, Kilise'nin siyasal ve toplumsal yaşam üzerinde etkinliği zayıfladığı oranda da bu toplumların toplumsal gelişmeleri hızlanmıştır. Hristiyanlık ve Kilise üzerinden asırlar süren böylesi bir deneyim, "dinin" Batıda toplumsal kalkınma konusunda ilk akla gelecek faktörler arasında yer almamasına – doğal olarak- yol açmıştır.

tiyanlık dini ile Kilise cemaati üzerine yoğunlaşmışlardır. Greeley[21]'in çalışmasında Amerikan toplumunda dini yapıların toplumdaki sivil katılım üzerindeki etkisini incelerken; Muller ve Christopher[22] dindarlıkla sosyal sermaye ve akademik eğitim arasındaki ilişkiyi araştırırken ve Bunn ve Wood[23] inanç esaslı kuruluşlarda sosyal sermayenin üretiminin nasıl gerçekleştiğini ortaya koyarken hep batılı toplumlardaki kilise eksenli yapıları, cemaatleri inceleme nesneleri olarak almışlardır. Ayrıca dini yapıların toplumun bütününe ilişkin etkilerini değil kendi cemaatleri üzerindeki etkilerini incelemişlerdir.

Ancak İslam Dininin sadece uhrevi yaşam üzerinde düzenlemeler yapan bir din olmaması, bireyin, toplumsal kesimlerin ve tüm toplumun yaşamı üzerinde kamil bir düzenleyici olması, tek bir ırkın değil tüm insanlığın dini olması nedeniyle toplumsal düzeyde ve medeniyet düzeyinde temel bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikleriyle de sosyal sermayenin gelişimi ve toplumsal kalkınmanın sağlanması konusunda da oldukça önemli, yadsınamaz bir toplumsal değer niteliği taşımakta ve bu kapsamlı özellikleriyle birlikte sosyal sermayenin konusu olarak incelenmeyi hak etmektedir.

3- İslam Toplumunda Sosyal Sermaye

İslamiyet'te ve İslam toplumunun özünde yer alan ve sosyal sermaye ile bağlantılı olarak burada bahsedilecek konular, "sosyal sermayenin" toplumda gelişmiş olması asli bir amaç niteliği taşımamaktadır. Bunlar, sosyal sermaye gibi sosyo-ekonomik ve dolayısıyla salt dünyevi ve maddi düzeyde amaç, kapsam ve düzeyden ibaret olmayıp, çok daha ulvi amaç, kapsam ve değerlere sahiptirler. Ancak İslama ve İslam toplumuna ilişkin

21 Andrew Greeley, "Coleman Revisited: Religious Structures as a Source of Social Capital", *American Behavioral Scientist*, March 1997, No.40, pp.587-594.

22 Chandra Muller, G. Ellison Christopher, "Religious Involvement, Social Capital and Academic Achievement: Evidence from the National Education Longitudinal Study of 1988", *Sociological Focus*, 2001, V. 34, No.2, pp.155-183.

23 Christopher Bunn, Matthew Wood , "Cultured Responses: The Production Of Social Capital In Faith Based Organizations", *Current Sociology*, September 2012, V. 60, No. 5, pp.636-652.

bu değerlerin asli amaçları yanında ikincil düzeyde daha birçok amaç ve boyutları bulunmaktadır. Örneğin namaz ve orucun birçok hikmetleri, önem ve hususiyetleri bulunduğu gibi, salt dünyevi boyutta insan sağlığı için de faydaları bulunmaktadır. Ancak bu faydaları ikincil, tali düzey ve niteliktedir. Bu ikincil düzey faydalarından bahsetmek, asli hikmet ve hususiyetlerini perdelemediği (ve/veya perdelememesi gerektiği) gibi, bunlardan bahsetmek İslamiyet'in ve İslam toplumunun bu temel unsurlarının kapsamlı muhtevasının daha iyi anlaşılmasına da hizmet etmektedir.

İslam öncesi toplumların -özellikle Arap toplumlarının- genel özellikleri incelendiğinde, bu toplumlarda haksız yere adam öldürme, kan davası ve hırsızlık gibi suçların çokça görülmesine; adaletsizliğin, güçlünün zayıfı ezmesinin, kadına değer verilmemesinin, faizin ve kumarın yaygınlığına; ilmin ve hatta okur-yazarlığın ise çok zayıf kalmasına şahit olunmaktadır.

Arap yarımadası özelinde İslam öncesi dönemde tüm bunların geçerli olması yanında, yarımadada siyasi bir birliğin olmadığını, kabile kültürünün egemen olduğunu, kabileler arasında da birlik yerine kan davası temelinde çatışmaların ve savaşların nesillerce sürebildiğini görmekteyiz. Bölgedeki güçlü imparatorluk ve devletler (Bizans, Sasani, Yemen ve Habeşistan devletleri) ise bu parçalanmış yapıya bağlı olarak Arap yarımadası üzerinde siyasi güce ve etkinliğe sahiptiler. Siyasi birliği olmayan yarımadada, ağırlıklı olarak Mezopotamya, Doğu Afrika ve İran'la yapılan ticaret de kabileler düzeyinde kalmakta, büyük bir sermaye birikimi sağlanamamaktaydı. Kısaca Arap yarımadası bir medeniyete sahip olmak bir yana, siyasi, idari, askeri, ekonomik ve ticari anlamda birleşik bir toplum olgu ve algısından da uzaktı. Tüm bu değerler mekânsal olarak ancak kent veya kabile düzeyinde kalmakta, daha ileri bir toplum anlayışına ulaşılamamaktaydı.

Arap toplumlarında yaşayan insanları, bireysel düzlemde değerlendirdiğimizde ise bu insanlarda kabile kültürü ve şirk inancının egemen olduğunu görmekteyiz. Atalarının dinine ve kabilelerinin kültürüne bağ-

lılığın toplumsal yapıda yol açtığı durağanlık, doğal olarak bireysel yaşamada yansımaktaydı. Kabile asabiyetinin güçlü olması, atalarına verdikleri değeri de kutsamalarına yol açmaktaydı. Paganizmin yaygın olduğu Arap toplumları, bu inancı atalarından görerek almakta ve bu inanca karşı gelmeyi atalarına büyük bir saygısızlık olarak görmekteydiler. Böylece Araplarda putperestlik sorgulamaksızın nesilden nesile geçmekteydi. Tevhid inancından yoksun olan cahiliye toplumu bireylerinde manevi değerler ve ahlaki değerler de yozlaşmıştı. Adam öldürme, hırsızlık yapma, faiz, kumar, zina, içki gibi birçok kötü ahlaki özellikler bu nedenle yaygındı. Kız çocuğu sahibi olmanın toplumda bir utanç vesilesi olması ve bu anlayışın kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesine kadar ulaşması, bireylerdeki manevi değerler ve ahlaki yozlaşmanın artık insani yozlaşmaya ulaştığını ortaya koymaktadır.

> "Onlardan birine Rahman olan Allah'a isnat ettikleri bir kız evlâd müjdelense içi öfkeyle dolarak yüzü simsiyah kesilirdi."[24]
>
> "Ortak koştukları şeyler müşriklerden çoğuna çocuklarını öldürmeyi süslü gösterirdi."[25] Siyasi, idari, ekonomik ve askeri bir birliğin olmadığı, böyle bir birlik düzeyinin algısal olarak bile çok uzağında kalındığı, bireysel yaşamın ise ahlaki değerlerdeki şiddetli yozlaşmadan ve cahiliyye kültüründen beslendiği bu coğrafyada, İslam medeniyeti gibi büyük bir medeniyetin ortaya çıkması ve bu medeniyetin asırlarca tüm dünyaya yön veren bir güce ve etkinliğe ulaşabilmesi oldukça inanılmaz görülmektedir.
>
> "... Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de O sizi oradan kurtarmıştı…"[26]

23 yıllık Risalet döneminde birey ve toplum düzeyinde devrimsel nitelikte dönüşümler gerçekleştiren İslam Dininin Yüce Peygamberi Hz. Muhammed (SAV), böylesine büyük bir medeniyetin Kuran-ı Kerimle temelini/özünü/ilham kaynağını/varlık nedenini oluşturmaktadır. Kay-

24 Zuhruf, 43/17.
25 En'âm, 6/137.
26 Al-i İmran, 3/103.

nağını Kuran-ı Kerim'den ve Hz. Peygamber'in (SAV) Sünnetinden alan bu Medeniyetin varlığını ve etkinliğini; değişen/gelişen/dönüşen toplumsal, siyasal, idari, kültürel olgu ve olayları kapsayıcı, bunlara çözüm üretici ve yön verici özelliğiyle asırlarca sürdürebilmesi de olağanüstü niteliktedir . Bu nedenle, İslam Medeniyetinin doğuşu, gelişimi ve tüm bu nitelikleri, sosyal bilimlerin alt dallarıyla birlikte ayrı ayrı kapsamlı, dakik inceleme ve analizleri hak eden oldukça önemli bilimsel, tarihi bir gerçeklik olarak durmaktadır.

İslam dininin ve onun oluşturduğu İslam Medeniyetinin de, Müslüman olan toplumların atıl halde bulunan sosyal sermayelerini, bireysel ve toplumsal gelişme, olgunlaşma süreçlerinde etkili ve güçlü biçimde kullandığını görmekteyiz. Yukarıda belirtildiği gibi büyük ve de kalıcı bir medeniyetin, kısa bir sürede ve üstelik daha önce kendi aralarında bir ortak medeniyet şuuru ve bilincine de sahip olmayan çok sayıda millet ve toplumun (Araplar, Farslar, Türkler, Kürtler, Hindular, siyahlar-beyazlar…) bir araya getirilerek kaynaşmalarıyla oluşturulması, oldukça güç ve de inanılmaz bulunmaktadır. Bunun başarılmasının, İslam medeniyetini oluşturan toplulukların maddi, beşeri, toplumsal olanak ve potansiyellerinin birbirleriyle uyumlu biçimde harekete geçirilmesiyle ancak mümkün olabileceği açıktır. Tüm bu olanak ve potansiyellerin toplumsal düzeyde harekete geçirilmesi de sosyal sermayenin konusu ve alanıyla doğrudan bağlantılı görülmektedir.

İslam toplumunda sosyal sermayenin oluşum ve gelişimini ise, Risalet'in hicretten önceki dönemini ifade eden Mekke döneminden çok, büyük oranda hicret sonrası dönem olan Medine döneminde görmek mümkündür. Mekke döneminde Müslümanların azınlıkta olmaları, toplumsal, siyasal, idari, ekonomik bir güce ve toplumsal kabule sahip olamamaları nedeniyle bu dönemde sosyal sermayenin varlığı ve gelişimi oldukça zayıf ve de sınırlı kalmıştır. (Mekki ayetlerin daha çok bireysel ve imani konularda inmesi, Medeni ayetlerin ise bu konuların yanında toplumsal emir ve hükümleri kapsaması da bu durumu göstermektedir.) Bu nedenle bu başlıkta İslam toplumunda sosyal sermayenin gelişimi, Medine dö-

nemi temelinde İslam toplumunun doğuş ve gelişimi, toplumsal gelişmeler, bireye ve toplumsal yaşama egemen olan temel ahlaki ilkeler, değerler ve ibadetler ekseninde incelenecektir.

3.1. Toplumun Temel Karakteristiklerinin İslami Topluma Dönüşümde Kullanılması

Hz. Muhammed (SAV)'in, İslamiyet'le birlikte Arabistan halkının cahiliyye toplumundan bir medeniyetin özünü, temelini oluşturacak bir topluma dönüşmesini sağlamıştır. Bunun sağlanmasında, o toplumun sahip olduğu temel karakteristiklerin ve özelliklerin yadsınarak toplumdan bütünüyle ortadan kaldırılmaya çalışılması yerine, bunların meşru nitelikte bireysel, toplumsal, manevi hedefler doğrultusunda yönlendirilmesi oldukça önemli olmuştur. İslam, toplumların maddi-manevi, bireysel-toplumsal, ekonomik-kültürel-siyasal vb. karakteristiklerini yok etme, öldürme yerine, bunları bireysel ve de toplumsal gelişim doğrultusunda kanalize etmekte, böylece hem bunları İslam toplumunun inşasında kullanabilmekte hem de toplumsal meşruiyetini daha kolay sağlayabilmektedir.

Arap kabileleri arasında fedakarlık, yiğitlik, cömertlik gibi hasletler; cehalet, kindarlık ve kavmiyetçilik gibi duygularla, aniden kabaran ve çoşan çöl karakteriyle harmanlanmakta ve kabileler arasında bitmek bilmeyen savaşlara, üstünlük mücadelelerine yol açmaktaydı. Hz. Peygamber ise bu hasletleri İslam kardeşliği, bağışlayıcılık ve yardımlaşma duygularıyla harmanlamakta ve birbirileriyle yüzlerce yıl asabiyet mücadelesine girmiş, birbirlerini öldürmüş, çöllerde birbirlerinden ayrı ve dağınık biçimde yaşayan kabilelerden kaynaşmış bir toplum, uyumlu bir medeniyetin temellerini atmıştır.

> "Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah, iyilik edenleri sever."[27]
> "…Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine

[27] Al-i İmran, 3/134.

siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de O sizi oradan kurtarmıştı…"[28]

İslam, bireysel ve toplumsal yaşama getirdiği bir çok emir (namaz, oruç, zekat, hacc, cihad vb.) ve yasak (şirk, içki, kumar, faiz, zina vb.) ile bireysel ve toplumsal yaşamda oldukça köklü, güçlü değişim ve dönüşümleri gerektirmektedir. Tüm bunların toplum düzeyinde kabul bulması ve de uygulanabilmesi ise oldukça zor, hatta kısa veya orta vadede imkansız gibi görünmesine karşın[29], Peygamber Efendimiz (SAV) Asrı Saadet dönemiyle birlikte İslam toplum ve medeniyetinde bunu gerçekleştirmiştir.

3.2. Medine'de Ensar - Muhacir Kaynaşması

Mekkeli Müslümanlar, müşriklerin uyguladıkları baskı, işkence ve ambargolar sonucunda miladi 622 yılında yurtları olan Mekke'yi terk etmek ve Yesrib'e hicret etmek zorunda kalmışlardı. Müslümanların ilk hicret yurdu olan Habeşistan'dan farklı olarak bu hicret Peygamber Efendimizle birlikte yapılmakta, geçici bir hicret olmak yerine Mekkeli Muhacir Müslümanlar için kalıcı bir yurda dönüşmekteydi.

Yesrib'de yeni bir medeniyetin temelleri atılmaktaydı. Yesrib, artık yeni medeniyetin Medine'si oluyordu. Bu yeni medeniyetin temelleri görece yeni Müslüman olmuş, Peygamber Efendimizin eğitiminden daha az geçmiş olan ev sahibi Medineli Müslümanlar (Ensar) ile Mekke'de Müşriklerin her türlü zulmüne Peygamberimizle birlikte katlanmış, tüm mallarını, mülklerini, toplumsal statülerini Mekke'de bırakarak Medine'ye servet, makam ve mevkiden yoksun olarak giren Mekkeli Müslümanlar (Muhacir) tarafından atılmaktaydı.

Konu ile ilgili ayeti kerimelerde Ensar ve Muhacirin güzel hasletleri övülmekte, tüm Müslümanlara örnek olarak gösterilmektedir:

---

28 Al-i İmran, 3/103.

29 Günümüz modern toplumlarında tek bir toplumsal düzeydeki zararlı alışkanlığın bile – sigara örneğin-kaldırılamamış olduğu düşünüldüğünde, toplumların onlarca zararlı toplumsal alışkanlığı İslamiyet'le birlikte terk etmiş olmalarının ne denli büyük ve harika bir toplumsal dönüşüm olduğu çok daha iyi anlaşılacaktır.

"Kendilerinden önce o yurdu (Medine'yi) hazırlayıp imanı (gönüllerine) yerleştirenler ise, hicret edenleri severler ve onlara verilen şeylerden dolayı içlerinde bir ihtiyaç (arzusu) duymazlar. Kendilerinde bir açıklık (ihtiyaç) olsa bile (kardeşlerini) öz nefislerine tercih ederler. Kim nefsinin 'cimri ve bencil tutkularından' korunmuşsa, işte onlar, felah (kurtuluş) bulanlardır. " [30]

"İman edip de hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp yardım edenler var ya, işte onların bir kısmı diğer bir kısmının dostlarıdır."[31]

"İman edip de Allah yolunda hicret ve cihad edenler, (muhacirleri) barındıran ve yardım edenler var ya, işte gerçek müminler onlardır. Onlar için mağfiret ve bol rızık vardır."[32]

"…Hicret edenler, memleketlerinden çıkarılanlar, Ben'im yolumda eziyete uğrayanlar, savaşanlar ve öldürülenlerin günahlarını mutlakâ örteceğim, onları altından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Onlar, Allâh tarafından tasavvur edemeyeceğiniz bir mükâfâta kavuşacaklar. Mükâfâtın en güzeli Allâh katındadır."[33]

"Sonra şüphesiz Rabbin, eziyet edildikten sonra hicret eden, ardından da cihâd eden ve sabreden kimselerin yardımcısıdır. Bütün bunlardan sonra Rabbin elbette çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir."[34]

Bu iki grup topluluk arasında İslam medeniyetinin inşası konusunda birbirlerinden farklı zayıf ve güçlü yönler bulunmaktaydı. Ensar topluluğunun zayıf yönü; İslam dinini ve onun Peygamberini (SAV) Mekkeli Müslümanlara göre daha az tanıyor olmaları, bu uğurda zorluk ve meşakkatlere katlanma konusunda bir tecrübe ve deneyime sahip olmamalarıydı. Ensar topluluğunun güçlü yönü ise, İslam Medeniyetinin inşası için gerekli toplumsal güce, yaşam alanına, maddi imkanlara sahip olmalarıydı. Sahip oldukları tüm bu maddi ve toplumsal imkanları da İslam'ın ve onun Yüce Peygamberinin hizmetine sunmaktaydılar. Muhacir topluluğu içinse açıktı ki Ensar'ın zayıf olduğu konular (İslam dini ve onun Peygamberini tanıma, bu uğurda zorluk ve meşakkatlere katlanma), on-

30 Haşr, 59/9.
31 Enfal, 8/72.
32 Enfal, 8/74.
33 Âl-i İmrân, 3/195.
34 Nahl, 16/110.

ların güçlü yönlerini, Ensar'ın güçlü olduğu konular ise (İslam Medeniyetinin inşası için gerekli toplumsal güce, yaşam alanına, maddi imkanlara sahip olma) onların zayıf yönlerini oluşturmaktaydı. Yani yeni bir medeniyet inşasında Ensar ve Muhacir topluluğu kelimenin tam anlamıyla kaynaşmalı, tam bir kardeşlik, yardımlaşma, dayanışma ve işbirliği ruhu içinde birbirlerini özümseyerek, zayıf yönlerini telafi edip, güçlü yönleriyle birbirlerini takviye ederek hareket etmeliydiler. İslam Peygamberi Hz. Muhammed (SAV), Ensar ve Muhaciri birbirleriyle kardeş ilan edip, bu kardeşlik ruhunu Medine toplumunun özüne yerleştirmekle, Ensar ve Muhacirin zayıf yönlerini güçlü yönleriyle kapatmakta, tehditleri fırsatlara dönüştürmekte ve böylece ortaya çıkan güçlü bir sosyal sermayeyi büyük bir medeniyetin oluşumunda etkili biçimde kullanmaktaydı.

3.3. Müslümanların Ahde Vefa, Sözünde Durma ve Emanete Riayetleri

Peygamberlerin temel sıfatlarından olan "emin" sıfatı aynı zamanda tüm Müslümanların sahip olması gereken bir haslet olarak kabul edilmekte ve bu haslete sahip olmama İslam toplumunda bir münafıklık alameti olarak görülmektedir. Peygamber Efendimiz, İslam öncesinde bile bulunduğu toplumda "Muhammed'ül-Emin" olarak bilinmekteydi. Bu sıfata sahip olmak Müslümanların bireysel ve toplumsal yaşamda ahde vefa göstermelerini, doğru sözlü olmalarını ve emanete riayet etmelerini temel karakteristikleri haline getirmelerini gerekli kılmaktadır. Öyle ki, toplumsal yaşamda bir Müslümanın ilişki içinde olduğu insanlar bu ilişki ve etkileşimde o kişiden emin olabilmeli, ondan gelebilecek zararlara karşı kendilerini güvende hissedebilmelidirler. Bunun olmaması durumu o kişinin emin sıfatına haiz olmadığını, dolayısıyla mü'min olamadığını gösterecektir. Dolayısıyla Müslümanlar İslam Dininin gereği olarak, içinde bulundukları toplumsal gruplar ve ilişkide bulundukları toplumsal ağlar üzerinden çevrelerine güven duygusunu vermelidirler. Kuran-ı Kerimdeki birçok Ayeti Kerime ve Peygamber Efendimizin (SAV) bu konudaki Hadis-i Şerifleri (ve kendi hayatı boyunca uygulamaları) bunun örneklerini sergilemekte ve İslam toplumunun güven ve eman temeli üzerine kurulumunu sağlamaktadır:

"Hayır; kim ahdine vefa eder ve sakınırsa şüphesiz Allah da sakınanları sever." [35]

"Ey iman edenler, akitleri yerine getirin..."[36]

"… Ölçüyü ve tartıyı doğru olarak yapın … Söylediğiniz zaman - yakınınız dahi olsa - adil olun. Allah´ın ahdine vefa gösterin."[37]

"Ahitleştiğiniz zaman, Allah´ın ahdini yerine getirin, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın..." [38]

"(Bir de) Onlar, kendilerine verilen emanete ve verdikleri ahde (harfiyyen) riayet edenlerdir… Şahitliklerinde dosdoğru davrananlardır."[39]

"Ebû Mûsâ radıyallahu anh şöyle dedi: Ey Allah'ın Resûlü! Hangi müslüman en üstündür? diye sordum. Dilinden ve elinden müslümanların emniyette olduğu kimse cevabını verdi."[40]

"Emaneti olmayanın (emanete riayet etmeyenin) (kamil bir) imanı yoktur. Ahdi olmayanın (ahde vefa göstermeyenin) dini yoktur."[41]

"Münafığın üç alameti vardır: Yalan söyler, sözünde durmaz ve emanete hıyanet eder." [42]

"Allah ve Resulünün sizi sevmesini istiyorsanız, size bir emanet bırakılırsa onu yerine getirin, verin. Konuştuğunuzda doğru konuşun, Komşunuza eza verecek şeyleri kaldırın ve onlara iyi muamele edin."[43]

Sözünde durmak, yaptığı anlaşmalara sadık kalmak ve gereğini yerine getirmek, emanete riayet etmek gibi özellikler toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel yaşamın sağlıklı bir zemine oturmasına, bireysel ve kurumsal, toplumsal düzeylerde toplumsal ilişki ve ağların hızla kurulup gelişmesine olanak sağlamaktadır. Zaten toplumsal yaşamın özünde, o toplumdaki bireylerin, grupların toplumsal yaşamın var olması için ge-

35 Al-i İmran, 3/76.
36 Maide, 5/1.
37 Enam,6/152.
38 Nahl, 16/91.
39 Mearic, 70/32-33.
40 Buhari, Ebu Abdullah Muhammet b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Sağlam Yayınevi, Ankara, 2010, s. 64- 65.
41 Ahmet b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed* b. Hanbel, Ensar Yayıncılık, Konya 2004 , C.3, s. 135.
42 Buharî, İman, 24.
43 Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi, *Ramuzül Ehadis*, C.2, Pamuk Yayıncılık, İstanbul 2005, s.150.

rekli olan toplumsal normlara uyması yatmaktadır. Toplumsal kesimlerin bu normlara uymaması durumunda ise kaos ortamının doğması, toplumsal düzenin bozulması söz konusu olmaktadır. Bu durumun süreklilik taşıması durumunda, toplumsal yaşamın gitgide gerilemesi, tüm toplumsal kesimlerin karşılıklı etkileşimlerinin ortadan kalkması ve toplumsal yaşamın gücünü ve cazibesini kaybetmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle toplumsal yaşamın canlılığını koruması, çeşitli toplumsal kesimlerin ve bireylerin birbiriyle güçlü ve etkili toplumsal ilişki ve ağlar oluşturması için toplum içinde karşılıklı güvene dayalı toplumsal normların oluşması gerekmektedir. İslam toplumu ve Medeniyeti de kendi doğasında bu özelliklere sahip bulunmasıyla, durağanlık, gerileme ve kaos durumlarından uzak durabilmekte, toplumsal yaşamın gelişim dinamiklerini sürekli canlı tutabilmektedir.

3.4. İslam Toplumunda Egemen olan Temel Ahlaki İlke ve Kurallar

Toplumsal yaşamın akışı içerisinde, bireyler ve çeşitli toplumsal kesimler arasında kurulan ilişkiler, kurallar ve kurumların zamanla yozlaşması, çıkar çatışmalarına sahne olması, güçlülerin zayıflar aleyhine bu toplumsal yapı ve işleyişleri bozması söz konusu olabilmektedir. Toplumsal, ekonomik, idari, siyasi alanlardaki eşitsizlikler de bunların sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu eşitsizliklerden olumsuz etkilenen bireyler, gruplar ve sınıflar da toplum içerisinde geri kalmış, yoksul, sosyal dışlanmaya uğramış kesimler haline dönüşmektedir. Sosyal dışlanma, geri kalmışlık, yoksulluk da bir toplumun her yönüyle gelişiminin önündeki ciddi engelleri oluşturmaktadır. Toplumsal yaşam üzerinde birçok olumsuzlukların doğmasına, toplumdaki bireylerin kişisel gelişimlerini sağlayamamalarına, toplum ile sağlıklı bir etkileşime girememelerine yol açmaktadır. Sonuç olarak yoksul ve varlıklı kesimler arasında toplumsal eşitsizlikler kaynaklı çatışmaların toplumsal barışı, kaynaşmayı olanaksız hale getirdiği, beşeri ve sosyal sermayenin toplumsal düzeyde yeterince gelişemediği, toplumsal sorunların büyüyerek sosyal kalkınma ve ilerlemenin önünde büyük engeller oluşturduğu toplumsal bir yapı ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal, ekonomik, hukuki, siyasal yaşamda çıkar çatışmaları eksenli doğarak, kalıcı eşitsizliklerin varlığına yol açan toplumsal yozlaşmaların, adaletsizliklerin önüne geçilebilmesi, bireysel ve/veya sınıfsal çıkarların toplumsal çıkarın aleyhine gelişiminin önlenmesi çoğu zaman kolay olmamaktadır. Bunun sağlanabilmesi toplumda var olan kurallara, toplumsal değerlere bireysel, sınıfsal ve toplumsal düzeylerde -kendi çıkarlarına ters düşse de- başkalarının haklarına saygı temelinde uyulmasına bağlı görülmektedir. Özellikle de yönetici konumunda olanlar, toplumsal, idari, ekonomik kaynakların yönetim ve dağıtımında bulunanların toplumsal kurallara, değerlere, toplumun tüm kesimlerinin hak ve hukukuna riayet etmeleri önem taşımaktadır. Bu sağlanmadığı takdirde, toplumsal eşitsizlikler toplumsal, idari, ekonomik ve silahlı güç kaynaklarını elinde bulunduranlar lehine ve bunlara sahip olmayanlar aleyhine olmak üzere ortaya çıkacaktır. Bu bir defa yönetim pozisyonları kaynaklı ortaya çıktı mı, tüm topluma domino etkisiyle yayılacak, her bir güçlünün elindeki imkanları kendi çıkarları doğrultusunda ve başkaları aleyhinde kullanmasına yol açacak ve tüm toplumda yıkıcı sonuçlarıyla egemen olacaktır.

Medine döneminde Peygamber Efendimizin (SAV) sergilediği yönetim anlayışı, toplumsal adaleti tesis edici, toplumsal kesimler arasında eşitsizliğin doğmasını önleyici, hiç bir toplumsal sınıf veya grubun diğerleri üzerinde egemenlik kurmasını önleyici, birey veya grup çıkarının toplumsal çıkar ve fayda içinde erimesini sağlayıcı yönde olmuştur. Böylece İslam toplumu ve medeniyetinin oluşum aşamasında sınıfsal farklılıkların doğması ve toplumsal kesimler arasında eşitsizliklerin ekonomik, idari, siyasi, etnik, kültürel sonuçlarıyla tüm topluma yayılması önlenmiştir. Bunun sonucunda da sosyal sermaye ile doğrudan bağlantılı olan çeşitli toplumsal kesimler arasında güçlü, sağlıklı ve etkin ilişki ağlarının oluşturulması, toplumsal normların adil ve eşitlikçi nitelikte kurulması ve toplumsal ilişkilerin sağlıklı bir mecrada gelişiminin sağlanması söz konusu olmuştur.

Risaletin Medine dönemi bu yöndeki sayısız örnekler ve uygulamalara şahittir. Ancak burada çalışmanın hacmi ile orantılı olarak konu ile ilgili sınırlı sayıda örnek ele alınacaktır:

I- Medine döneminde bir bedevi, Peygamber Efendimizden (SAV) alacağını istemiş, Peygamberimizin yanında verecek parası olmayınca bedevi şiddetli biçimde ısrar etmiş ve "Alacağımı ödeyinceye kadar yakanı bırakmayacağım" demiştir. Peygamberimize verdiği sıkıntı üzerine Ashab, bedeviye sert biçimde çıkışarak "Azap olunasıca! Sen kiminle konuştuğunu biliyor musun?" deyince, Rahmet Peygamberi (SAV) Ashabına : "Hak sahibinin yanında yer almanız gerekmez miydi?" buyurmuşlardır. Daha sonra Hz. Peygamber, borcunu ödemek için bir sahabesinden (Havle binti Kays) borç almış ve bedeviye olan borcunu ödemiştir. Ashabını da güçlünün zayıfı ezmemesi, herkese hakkının tam olarak bir haksızlığa uğramadan verilmesi konusunda uyararak şöyle buyurmuştur: "İnsanların en hayırlısı onlara hakkını verendir. Hak sahiplerinin haklarını zahmetsizce almadığı bir millette hayır yoktur ve o millet iflah olmaz.[44]"

II- Bedir savaşına Mekkeli müşriklerin safında katılan ve 70 kişiyle birlikte esir düşen amcası Abbas'a Peygamberimiz diğer esirlerden farklı, imtiyazlı hiç bir muamele yapmamış, diğer esirlere yakalanmalarından fidye ile serbest bırakılmalarına kadar yapılanların aynısı Ona da yapılmıştır.

III- İslam öncesi cahiliyye Arap toplumlarında kabile temelli, toplumsal sınıf (zengin/fakir), statü (efendi/köle, asil/avam) temelli keskin ayırımlar mevcuttu. Bu keskin ayırımlar, göçebe çöl toplulukları arasında kabile temelinde ayırımlar ortaya çıkmakta, yerleşik yaşama geçmiş topluluklar içinde ise hem kabile temelinde, hem de toplumsal sınıf ve statü temelinde ortaya çıkmaktaydı. Bu keskin ayırımların varlığı toplumsal ilişki, norm ve ağların gelişmesini önlemekte, toplumun sahip olduğu kaynakları etki kullanamamasına yol açmaktaydı. Peygamberimiz (SAV),

44 Muhammed Yusuf Kandehlevi, *Hayatü's-Sahabe*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, C.2, ss. 139-140.

İslam kardeşliği ekseninde toplumsal düzeydeki her türlü ayrımcılık, sınıf, statü farklılığını ortadan kaldırarak toplumsal gelişmenin önündeki bu önemli engelin aşılmasını sağlamıştır.

Bu konuda Veda Hutbesinde Resulullah (SAV) şöyle buyurmaktadır:

> "…Ashabım! Dikkat ediniz, , Cahiliyeden kalma bütün adetler kaldırılmıştır, ayağımın altındadır … Sözümü iyi dinleyiniz ve iyi belleyiniz! Müslüman Müslümanın kardeşidir ve böylece bütün Müslümanlar kardeştirler. Bir Müslümana kardeşinin kanı da, malı da helal olmaz… Ey insanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Adem'in çocuklarısınız, Adem ise topraktandır. Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine üstünlüğü olmadığı gibi; kırmızı tenlinin siyah üzerine, siyahin da kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah'tan korkmaktadır. Allah yanında en kıymetli olanınız O'ndan en çok korkanınızdır."

IV- Mekke'nin önde gelen Mahzum kabilesinden bir kadın hırsızlık yapınca, ona ceza verilmemesi için Peygamber Efendimizden (SAV) istekte bulunulunca, bunu basit bir istek olarak görmeyen Peygamberimiz, cezanın uygulanmasını sağlamış, ashabı toplayarak onlara böylesi küçük ayrımcı taleplerin toplumda ne denli yıkıcı ve de kalıcı etkiler yaptığını ortaya koyan şu önemli uyarıyı yapmıştır: "Ey insanlar, sizden evvelkileri şu halleri mahvetti: İçlerinden sivrilmiş biri hırsızlık yapınca onu serbest bıraktılar. Aynı işi, zayıflarından biri yapınca onu cezalandırdılar. Allah'a yemin ederim ki, hırsızlığı yapan Muhammed'in kızı Fatıma dahi olsa, elini mutlaka keserim.[45]"

V- Mekke'nin fethinden sonra Peygamberimizin (SAV) huzurunda dili tutulan, heyecan ve korkuyla titreyen bir bedeviyi Peygamber Efendimiz (SAV) "Ben, bir kral değilim. Ben, güneşte kurutulmuş et parçaları yiyerek geçinmiş olan Kureyşli bir kadının oğluyum."[46] diyerek sakinleştirmiş, halkın ulaşamadığı, huzuruna çıkmaya korktuğu yönetici anlayışının İslamiyet'te olmadığını göstermiş, yöneticilerle yönetilenler arasın-

[45] Ebu Dâvud, Süleyman b. Eşas, *Sünen-i Ebi Davud*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Hudûd 15.

[46] Kadı İyaz, *Şifa-i Şerif*, Bedir Yayınları, İstanbul, 1993, s. 266.

da sınıf farkı olmayan, kardeşliğe dayalı, eşitsizliğe yol açmayan bir yönetim anlayışını ortaya koymuştur.

3.5. İbadetlerin Toplumsal Niteliği ve İslam Toplumu ve Medeniyetinin Oluşumundaki Rolleri

Bireylere, toplumsal kesimlere ve tüm topluma egemen olan dünya görüşünün bu dünyayı yegane amaç olarak gören "materyalist yaklaşımdan", bu dünyayı daha yüce amaçlar için bir araç, bir imtihan meydanı olarak gören "ilahi bir anlayışa" dönüşmesi tüm toplumda oldukça ciddi dönüşümlere olanak sağlamaktadır. İslam toplumu ve medeniyeti, bireysel çıkarların biricik amaç olduğu, toplumsal yaşamın sürekli olarak bireysel çıkar çatışmalarına sahne olduğu, yıkıcı rekabetin bireysel ve toplumsal düzeyde tüm topluma egemen olduğu toplumlara alternatif olarak, bireysel çıkarla toplumsal çıkarın çatışmasını önleyebilmekte ve bunları birbirine uyumlu hale getirebilmektedir[47].

İslam dini, ibadetlerini (namaz, oruç, zekat, hacc vb.), gündelik yaşamın içerisine yerleştirmekte ve böylece ibadetleri Müslümanların toplumsallaşma süreçlerinin bir parçası kılmaktadır. İslam dinindeki İbadetlerin asli amacı bu olmasa da, tali bir amaç olarak toplumsal ağlar, ilişki ve etkileşimlerin de İslami temeller üzerine kurulması sağlanmış olmaktadır. Böylece bireysel yaşamdan, toplumsal düzeydeki ilişki ve yapılara kadar İslami değerlere göre kurulu sağlıklı bir toplumsal yapının oluşmasına, toplumsal yaşama yön veren saiklerin, dünyevi ve bireysel çıkar

[47] Toplumsal yaşam, birlikte var olmanın bireylere sağladığı birçok faydalarıyla bireyleri kendisine çekmekte ve mekânsal olarak bireyleri kendi sınırları içinde tutmaktadır. Aynı mekânsal ortamda yaşayan bireyler biribirleriyle benzer amaç ve çıkarlara sahip olmaktadır. Bu amaç ve çıkarlar ise bireyin sınırsız isteklerinden kaynaklanmaktadır. Bireysel çıkarın bir sınırı olmayınca, toplumdaki birey sayısınca var olan çıkarların her biri sonsuz niteliği ile diğer bireylerin benzer yöndeki çıkarı ile kaçınılmaz olarak çatışmaktadır. Bu çıkar çatışmalarının varlığı da, bireyler arasında yıkıcı rekabete yol açmakta ve toplumların var oluş doğasındaki yardımlaşma ve dayanışma ruhu ile çelişmektedir. Bu çıkar çatışmalarını önlemede, dünyevi çıkarları yadsımayan ancak onları daha önemli –ve bireylerin çıkarları gibi kendisi de sonsuz ve sınırsız olan ve bu nedenle çıkar çatışmalarına yol açmayan- hedefler için birer araç olarak değerlendiren dini ve manevi bakış açısının önemi ve eşsizliği ortaya çıkmaktadır.

çatışmalarından kurtulmasına yol açılmaktadır. Namaz, oruç, zekat ve hacc ibadeti ekseninde, İslam dininde ibadetlerin toplumsal yaşam içindeki yerini incelediğimizde bunu daha somut ve açık biçimde görebilmekteyiz.

a) Namaz: günde 5 defa kılınması her Müslümana farz olmasıyla Müslümanın günlük yaşamını düzenlemekte, hayatının her anında İslam'a ve İslami kurallara göre yaşamasını sağlamakta ve/veya bunu ona hatırlatmaktadır. Namaz ibadetinin evde ve tek başına kılınmasındansa, camide ve cemaatle birlikte kılınması İslam dininde teşvik edilmekte ve daha üstün tutulmaktadır. Böylece Müslümanların ibadet amaçlı ve eksenli toplumsal bir ortamda bir araya gelmeleri ve ortak bir eylemde bulunmaları sağlanmaktadır.

Peygamberimizin Medine'ye hicreti sırasında Medine'nin hemen dışında kalan Kuba mevkiinde yaklaşık iki haftalık ikametinde ilk işi olarak burada İslam'ın ilk mescidini (Kuba Mescidi) ashabı ile birlikte inşa etmesi, yine Medine'ye vardığı zamanda buradaki ilk işi olarak bir mescid (Mescid-i Nebevi) yapması, ibadetlerin toplu halde yapılmasının İslam dinindeki yerini ve önemini göstermektedir. Mescid-i Nebevi; Peygamberimizin ashabı ile bir araya geldiği, onlara İslamı anlattığı, yabancı heyetleri kabul ettiği, Medine'yi yönettiği, savaş-barış kararlarının alındığı, kısaca İslam Şehrinin kalbinin attığı yer olmuştu.

Müslümanlarında bir araya gelmeleri, namazlarını cemaat halinde camilerde kılmaları konusunda Peygamber Efendimizin bir çok uyarı ve tavsiyeleri bulunmaktadır:

> "İnsanlar ezan okumanın ve namazda birinci safta bulunmanın ne kadar faziletli olduğunu bilselerdi, sonra bunları yapabilmek için kur'a çekmek zorunda kalsalardı kur'a çekerlerdi. Şayet camide cemaate erken yetişmenin ne kadar faziletli olduğunu bilselerdi, birbirleriyle yarışa girerlerdi. Eğer yatsı namazı ile sabah namazındaki fazileti bilselerdi, emekleyerek ve sürünerek de olsa bu iki namaza gelirlerdi."[48]

[48] Buhârî, Ezân 9, 32; Nesâî,,Mevâkît 22.

> "Kim sabah akşam camiye gider gelirse, her gidip gelişinde Allah Teâlâ o kimseye cennetteki ikramını hazırlar."[49]
> "Şüphesiz namazdan en çok sevap kazanacak insanlar, uzak mesafelerden camiye yürüyerek gelenlerdir. Namazı imamla birlikte kılmak için bekleyen kimsenin sevabı, namazı tek başına kılıp sonra uyuyan kimseden daha büyüktür."[50]
> "Karanlık gecelerde mescidlere yürüyerek giden kimselere, kıyamet gününde tam bir nura kavuşacaklarını müjdeleyiniz."[51]
> "Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir." [52]

Camiye giden Müslümanlar arasında zengin- fakir, genç yaşlı veya toplumsal sınıf, statü, ırk, mezhep vb. hiçbir ayırım yapılmamakta, herkes eşit birer birey olarak ibadetini yapmaktadır. Her camii veya mescid hiçbir ayrıma tabi olmaksızın tüm Müslümanların gidebildiği ibadet yerleri olma özelliği taşımaktadır. Böylece İslam toplumunda din kardeşliği ekseninde bireyler ve toplumsal kesimler arasında eşitlik duygusu hakim olmakta, toplumsal birlik ve beraberlik duygusu güçlenmekte, eşitsizliklerin önü alınmaktadır.

Cuma namazı, bayram namazı gibi ibadetlerin toplu olarak kılınması zorunlu olduğundan, yerel düzeyde Müslümanların haftada en az bir defa ve önemli günlerde bir araya gelmeleri sağlanmakta, topluluk bilinci güçlendirilmektedir.

Cenaze namazı gibi ibadetlerde de, Müslümanların en kötü günlerinde birbirleriyle acılarını dini bir ibadet ekseninde ve şuurunda paylaşmaları sağlanmaktadır.

Mahallesindeki, işyerindeki veya geçmekte olduğu bir yerdeki camide diğer insanlarla birlikte ibadet eden bir insan, onlarla aynı dinde aynı

---

49 Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1988, Mesâcid 285.

50 Buhârî, Ezân 31; İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd, Sünen-i İbn Mace, Kahraman Yayınları, 1982, Mesâcid 15.

51 Ebû Dâvûd.,Salât 50; Tirmizi, Muhammet b.İsa, *Sünenü't-Tirmizi*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Salât 166.

52 Buhârî,Ezân 30; Müslim, Mesâcid 249.

düşüncede olduğu hissini somut olarak yaşamakta, bunun sonucunda çevresindeki insanlara ilişkin duyguları "belirsizden" "güvene", algısı "yabancıdan" "kardeşe ve dosta", etkileşimi "daha kapsamlı ve çok sayıya", yaklaşımı "rekabetten" "işbirliğine ve yardımlaşmaya" dönüşmektedir. Bunların da toplumsal düzeyde etkin ve güçlü bir sosyal sermayenin oluşumuna katkısı büyük olacaktır.

b) Ramazan ayı ve Oruç: Oruç ibadeti, gücü yeten tüm Müslümanlara ramazan ayında farz kılınmıştır. "*Ey iman edenler! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.*"[53]

Gün boyunca hiçbir şey yemeyip-içmeyen bir Müslüman, açlık ve yoksulluk çeken insanların halinden anlamakta, her sene bir ay onlar gibi olmaktadır. Böylece, insanlar toplumun en yoksul kesimleri ile empati kurmakta, onların dertleri ile dertlenmektedir.

Toplumun en yoksul kesimleri; toplumdan en fazla dışlanan, toplumsallaşma sürecinin dışında kalan, toplumla özdeşim kuramadıkları için suç işlemeye, toplumsal barışı bozmaya en yatkın olan kesimleri oluşturmaktadırlar. Ramazan ayı, oruçla birlikte bireylerde *fedakarlık, yardımlaşma ve tevazu ruhunu* geliştirmekle, zenginleri yoksulun halinden anlar kılmakla bir yandan bu yoksul insanların topluma küsmelerini önleyen bir yandan da diğer insanların onları kabullenebilmelerini kolaylaştıran bir ay olmakta ve güçlü bir sosyal içerme ağı oluşturmaktadır. Tüm bunlar, toplumda sosyal sermayenin gelişimi için uygun ortam ve koşulları meydana getirmektedir.

Ramazan ayında Müslümanların iftar sofralarına başkalarını, özellikle yoksul insanları davet etmeleri teşvik edilmekte, bunun büyük bir sevap olduğu bildirilmektedir:

> "Kim bir Müslüman kardeşine iftar vakti yemek yedirirse, onun sevabı kadar da kendisine sevap yazılır. Yemek yedirdiği kimselerin sevabından da hiçbir şey eksilmez." [54]

[53] Bakara, 2/183.

[54] Tirmizî, Savm: 82; İbni Mâce, Sıyam 40.

> "Yanınızda hep oruçlular iftar etsin Yemeğinizi iyi insanlar yesin. Melekler de size dua ve istiğfarda bulunsun."[55]
> "Oruç perdedir. Biriniz bir gün oruç tutacak olursa kötü söz sarfetmesin, bağırıp çağırmasın. Birisi kendisine yakışıksız laf edecek veya kavga edecek olursa "ben oruçluyum!" desin (ve ona bulaşmasın)." [56]
> "Kim yalan sözü (yalanı, gıybet, dedikodu gibi günah sözleri) ve onunla ameli terketmezse (bilsin ki) onun yiyip içmesini bırakmasına Allah'ın ihtiyacı yoktur."[57]

Tüm Müslümanlara farz olan Ramazan orucunu, Müslümanlar arası dayanışmayı, kardeşlik duygusunu ortak hareket etme kültürünü geliştirmeye yönelik güçlü bir toplumsal eylem olarak görmekteyiz. İslamiyet bu ibadeti sadece bireysel bir ibadet olarak görmemektedir. Bu nedenle Müslümanlara yıl içinde istedikleri bir dönemde oruç tutmakta serbest bırakılmamakta ve tüm Müslümanlara yılın aynı 30 günü içerisinde oruç tutmaları emredilmektedir. Tüm Müslümanlar yılın aynı döneminde oruç tutmaya başlamakta ve birlikte oruç tutmayı tamamlamaktadır.

> "O Ramazan ayı ki, insanları irşad için, hak ile batılı ayıracak olan, hidayet rehberi ve deliller halinde bulunan Kur'ân onda indirildi. Onun için sizden her kim bu aya şahit olursa onda oruç tutsun."[58]
> "Ramazan ayında, hasta veya ruhsat sahibi olmaksızın kim bir günlük orucunu yerse, bütün zaman boyu oruç tutsa bu orucu kaza edemez." [59]

Gün içerisinde dileyen dilediği saatler arasında oruç tutamamakta, herkes imsak ile birlikte yemeyi-içmeyi bırakmakta, yine güneşin batışı ile birlikte hep birlikte orucunu açmaktadır. İmsaktan önce kalkılan ve birlikte yapılan sahur, camilerde kılınan teravih namazı, Kuran-ı Kerim hatminin toplu olarak (mukabele) yapılması, ibadetleri bu ayda hem yoğunlaştırmakta hem de bireyselden daha çok cemaat halinde, etkileşim içinde yapılmalarına yol açmaktadır. Varlıklı Müslümanlar oruç ayında yoksul Müslümanların ihtiyaçlarını zekatları, sadakaları ve fitreleri ile

55 Hanbel, 3/138.
56 Buhari, Savm 2, 9.
57 Ebû Dâvud,,Savm 25; Tirmizî,,Savm 16.
58 Bakara, 2/185.
59 Buhari, Savm 29; Tirmizi, Savm 27.

karşılamakta, iftar sofralarında yakınlar, komşular, yoksullar buluşmakta tam bir toplumsal dayanışma, topluluk ruhu ve bilinci ibadetler ekseninde topluma egemen olmaktadır.

c) Zekat: Varlıklı Müslümanların mallarından toplumdaki ihtiyaç sahibi insanlara zekat olarak vermeleri farzdır. *"Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslam'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir."*[60]

Zekat, malın kirinin giderilmesinin, helal kazancın oluşmasının şartıdır. İslam dini zekatı, zengin Müslümanların yoksullara yaptıkları bir lütuf olarak görmez. Zekatını veren bir Müslüman, kendi başına elde ettiği kazancından değil, Rabbinin kendisine verdiği rızıktan, onun rızası ile harcadığını bilir. Böylece çevresindeki insanlara yardım yaparken, o insanları kendi kazancına ortak olan insanlar olarak olumsuz ve küçümseyici duygularla değerlendirmez, yaklaşmaz. Aksine, yardım yaptığı insanları mülkün gerçek sahibinin taksiminde payına düşeni alan, kazancının kirini gideren, kazancını helal kılan insanlar olarak onları olumlu, yapıcı duygularla değerlendirir.

> "Onlar… kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir."[61]
> "Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar."[62]

Böylece İslam toplumunda zenginlerle fakirler arasında sevgi, hoşgörü ve yardımlaşma ekseninde sağlıklı ve yapıcı ilişkiler ortaya çıkar. Yoksullara yardım eden zenginlerde toplumsal sorumluluk bilinci gelişir. Zenginlerin zekatını verdiği yoksullar da toplumun kendisine sahip çıktığını hisseder. Yoksullarda toplumsal yaşama küsme ve ondan uzaklaşma, toplumsal düzene ve kurallara karşı bir sorumluluk hissetmeme gibi

60 Tevbe, 9/60.
61 Enfal,8/3.
62 Bakara, 2/3.

sosyal dışlanmaya bağlı olumsuz sonuçların ortaya çıkması önlenir. Böylece zengin ve yoksul kesimler arasında, güçlü, samimi ve manevi temelleri olan sağlıklı bir güven ilişkisi doğar.

Toplumsal normlar güç kazanırken, toplumsal kesimler arasında güven tesisi sağlanır ve toplumsal yardımlaşma ekseninde kurulan toplumsal ağlar sosyal dışlanmayı önlerken, adil gelir dağılımının sürekliliğini de sağlamış olur. Zekat, sosyal sermayenin üç temel unsuru (toplumsal norm, güven ve ağlar) üzerinde doğrudan olumlu etkide bulunarak sosyal sermayenin gelişiminde oldukça önemli bir rol oynamış olmaktadır.

Ayrıca zekat müessesi ile yoksul kesimlerin maddi yetersizlikler eksenli toplumsal hizmetlerden yararlanamamaları ve buna bağlı beşeri sermayelerinin zayıf kalması da önlenmektedir. Bu insanların beşeri sermayelerinin gelişmesi de, tüm toplumun bundan olumlu etkilenmesi ve toplam beşeri sermayenin toplumsal düzeyde yükselmesine yol açmaktadır. Böylece toplumsal kalkınma ve ilerlemenin önünde yoksulluk kaynaklı sorunların çözümü sağlanmakta, beşeri ve sosyal sermayenin gelişimi ile toplumsal kalkınma ve ilerleme de hız kazanmaktadır.

d) Hacc: Maddi ve bedeni olarak gücü yeten tüm Müslümanların hayatları boyunca bir defa yerine getirmeleri farz olan Hacc ibadetinde zaman ve mekan sınırlamalarının olması, Müslümanların bu ibadeti topluca yerine getirmelerini sağlar. Hacc ibadeti ancak Mekke'de kutsal topraklarda ve yılın belirli bir döneminde yerine getirilebilir.

"*Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur…*" [63]

Bu dönemin dışında kutsal topraklara yapılan ziyaret ve burada yapılan ibadetlerle sadece umre sevabı alınabilir ve Müslüman bireyin üzerine farz olan Hacc ibadeti düşmüş olmaz.

[63] Bakara, 2/197.

Hacc, kendisi dışında hiç bir ibadetin yeryüzünde tek bir mekan ile sınırlanmadığı farz bir ibadettir. Bu nedenle diğer ibadetlerin cemaatle yapılması, aynı mahaldeki insanların bir araya gelmesini, topluluk düzeyinde birlik ruhunun oluşmasını sağlamasına karşın, Hacc ibadeti tüm dünyadaki Müslümanları bir araya getirmesi ile ümmet bilincinin ve ruhunun oluşmasını, somutlaşmasını sağlamaktadır. Dünyanın her yerinden, tüm kıtalardan, tüm ülkelerden ve beldelerden gelen Müslümanlar, Hacc ibadeti için Mekke'de buluşmakta, birbirlerini tanımakta ve kaynaşmaktadır.

> "İnsanlar arasında Haccı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler. Ta ki kendilerine ait birtakım menfaatlere şahid olsunlar…"[64]

Hacc ibadeti içerisinde ihram, birçok kural ve yasakları içermektedir. Koku sürünmek, traş olmak, dikişli elbise giyinmek, topukları örten ayakkabı giyinmek vb. ihrama giren bir hacı için yasak şeylerdir. Böylece ihrama giren kişinin her türlü dünyevi meşgalelerden uzaklaşıp, sırf hacc ibadetine kendisini vermesi sağlanır. İhramlı olan bir kişinin tırnağını kesmesi, vücudundan bir kıl bile koparması haramdır. Av hayvanlarını avlaması, hatta bir avcıya avını göstermesi bile haramdır. Diğer insanlarla tartışmak, kötü söz ve kavga etmek yasaktır. Bir canlıyı öldürmek (meşru müdafaa hariç) ihramlıya haramdır. Bitkilere zarar vermek, koparmak da ihram yasaklarındandır. Böylece ihramlı olan kişi çevresi ile barışık, çevresindeki insanlar, hayvanlar ve hatta bitkilere bile zarar vermeyen, onların hak ve hukuklarını gözeten, karşısındaki insan hata yapsa, kendi hakkını ihlal etse bile onu hoş görüp, affedebilen bir insan olmayı öğrenmektedir. Bu şuur ve bilince dünyanın dört bir yanından gelmiş olan Müslümanlarla kaynaştığı bir ortamda ulaşmaktadır.

> "…Oraya giren emniyet içinde olur. Gücü yeten, imkan ve yol bulan insanlar üzerinde, Beytullah'ı haccetmeleri, Allah'a bir kulluk borcudur…" [65]

64 Hacc, 22/ 27-28.

65 Al-i İmran, 3/97.

> "Kötü söz söylemeden ve büyük günah işlemeden hacceden kimse, annesinden doğduğu gündeki gibi günahsız olarak (evine) döner."[66]

Dünyanın her tarafından, her ırktan, milletten, mezhepten, meslekten, yaştan, cinsten, sınıftan ve statüden Müslüman, aynı ibadeti yerine getirmek üzere aralarında hiçbir ayrım (ırk, sınıf, mezhep vb.) ve ayrımcılık olmadan bir araya gelmekte, kardeşlik, dayanışma, sabır ve takva ruhu esaslı hareket etmektedirler.

Hacc ibadetinin temel farzlarından olan ihrama girmede ihram elbisesi, bireysel anlamda her türlü dünyevi makam, mevki, itibar, gurur ve riyadan kurtulmayı amaçlamaktadır. Toplumsal anlamda ise her türlü kardeşlik, birlik ve beraberlik ruhunu oluşturmayı, bunun önündeki her türlü toplumsal ayrımcılık nişanelerini yok etmeyi öngörmektedir. İhram elbisesi, beyaz renkte, sade, dikişsiz, zengin–fakir herkes için tek tip bir üniforma niteliği taşımaktadır. Böylece hacc günü bir araya gelen Müslümanlar, Allah'ın huzurunda eşit ve denk olduklarını hissetmekte, gurura, kibire, riyaya ve hasede set çekmekte, bu kötü hasletler kaynaklı her türlü dünyevi bağlardan kopmakta; kardeşliğe, ihlasa, tevazuya, zühde, birlik ve vahdete yönelmektedir.

Müslümanlar, Hacc'da Mekke'de buluşup kaynaşırken, bu meydanı aynı zamanda dertlerini paylaştıkları, ortak meselelerini ele aldıkları, güç ve birliklerinin farkına vardıkları bir Kongre meydanına dönüştürmüş olmaktadırlar. Hacc, İslam Medeniyeti'nin **medeniyet sermayesinin**[67]

[66] Buhârî, Hac 4.

[67] "Medeniyet sermayesini", bir medeniyeti oluşturan toplumların ve kültürlerin sahip olduğu maddi, beşeri ve sosyal sermayelerinin, o medeniyetin oluşumu ve gelişimi doğrultusunda kullanımı olarak tanımlayabiliriz. Bir medeniyeti oluşturan toplulukların, farklı özellikleri, demografik karakteristikleri, kültürel yapıları, zayıf ve güçlü yönleri, farklı coğrafi yerleşimleri ve buna bağlı farklı yer-altı ve yer-üstü kaynakları, stratejik üstünlükleri ve zafiyetleri bulunacaktır. Tüm bu farklılıkları üst toplumsal yapı olan medeniyet potasında eritebilme, farklılıkları ihtilaf ve çatışma yerine işbirliği ve uyuma dönüştürebilme, toplumsal düzeydeki tehditleri medeniyet düzeyinde fırsatlara çevirme yeteneği Medeniyet sermayesinin güçlülüğüne bağlıdır. Bu sermaye ne denli güçlü olursa o denli sağlıklı ve sürdürülebilir bir medeniyet ortaya çıkacaktır. Medeniyet sermayesinin zayıflığı oranında da, o medeniyetin gücünü ve önemini yitirmesi, parçalanmaya doğru gitmesi kaçınılmaz olacaktır.

somutlaştığı, her yıl kendini yenilendiği ve dünyanın dört bir yanına bu *medeniyet sermayesinin* gücü, etkinliği ve sinerjisiyle yayıldığı bir merkeze dönüşmektedir.

Haccın, Müslümanlar için güçlü bir medeniyet sermayesi kaynağı olduğu, birlik, beraberlik ve kardeşliklerinde ne denli önemli olduğu 1. Dünya Savaşı döneminde daha iyi anlaşılmıştır. Müslümanların tanışma, dertleşme, anlaşma ve kaynaşma merkezleri olan haccı bu dönemde ihmal etmeleri nedeniyle birbirilerinden uzaklaştıkları, manevi birliklerinin bozulduğu belirtilmektedir.[68] Bu nedenle Batılı devletler tarafından 1. Dünya Savaşı sırasında birbirlerine karşı kullanıldıkları (Hint Müslümanların başta Çanakkale Savaşı olmak üzere 1. Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılması gibi), birbirlerinin kanını döktükleri, Batılı ülkelerin işgal, kontrol ve sömürüsüne açık hale geldikleri görülmektedir.

Hacc ibadeti, yukarıda belirtilen bireysel yön ve boyutlarıyla beşeri sermayenin, toplumsal yön ve boyutlarıyla sosyal sermayenin, tüm İslam alemine ilişkin yön ve boyutlarıyla da *medeniyet sermayesinin* oluşum ve gelişiminde oldukça önemli bir güce ve etkiye sahiptir.

Sonuç

Hz. Muhammed (SAV), cahil ve bedevi bir toplumu 23 yıl gibi kısa bir sürede, medeni bir topluma, varlığını ve etkinliğini yüzlerce yıl sürdüren büyük bir medeniyetin çekirdeğine ve temeline dönüştürmüştü. "*Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır*."[69]

Böylesine büyük bir medeniyetin ortaya konulabilmesinde, bu dinin toplumsal yaşamdan ve/veya toplumsal kesimlerden kopuk olmamasının belirleyici olduğunu görmekteyiz. Kul ile Allah arasında olan ibadetlerin (namaz, oruç, hacc, zekat vb.) bile toplumsal yaşam içinde ve topluluk

68 Bediüzzaman Said Nursî, "İçtimai Dersler", *Risâle-i Nur Külliyatı*, s. 269-270.

69 Ahzab, 33/21.

(cemaat) halinde yapılması daha efdal bulunmakta ve bu teşvik edilmektedir. Bireylerin ibadetlerini toplumsal yaşam içerisinde, karşılıklı etkileşim içerisinde yaptıkları, toplumsallaşma süreçlerini bu ibadetler içinde yoğrulmuş biçimde gerçekleştirdikleri bir toplum biçimi ortaya konulmaktadır. Bu toplumsal yaşamda, dürüstlük, ahde vefa, çevresine güven verme, kardeşlik ve dayanışma, eşitlik ve yardımlaşma gibi toplumsal ilkeler egemen olmakta, ibadetler eksenli toplumsal kaynaşma ile birlikte güçlü ve sağlıklı bir toplumsal etkileşim atmosferi ortaya çıkmaktadır.

İslamiyet, hiçbir toplumsal kesim, grup ve sınıfa ayrıcalık ve üstünlük vermediği gibi tüm Müslümanların kardeşliği ekseninde hiçbir millete, etnik kimliğe de diğer İslam topluluklarına karşı bir imtiyaz vermemektedir. "*Mü'minler ancak kardeştir*…"[70] ayetinde ifadesin bulan kardeşlik bağıyla tüm Müslümanlar ebedi olarak birbirleriyle yakınlaşırken, medeniyet bilincini de kendi aralarında somutlaşmaktadır. İslam medeniyeti güçlü bir medeniyet sermayesi ile kendisini oluşturan toplulukları üst toplumsal yapı olan medeniyet potasında eritebilmektedir. Bunun sonucunda da aralarındaki farklılıklar, "ihtilaf ve çatışma" kaynağı olmak yerine, "işbirliği ve uyuma" dönüştürebilme, toplumsal düzeydeki tehditleri, medeniyet düzeyinde fırsatlara çevirebilme yeteneğine sahip olmaktadır.

İslam Medeniyeti, Uzakdoğu'dan Balkanlara, Orta Asya'dan Güney Afrika'ya çok geniş bir coğrafyadan; Araplar, Türkler, Farslar, Hintler …den oluşan çok sayıda farklı millet, topluluk ve kültürden oluşmaktadır. Bu çok sayıda topluluk ve bu geniş coğrafya, tarih boyunca hiçbir zaman bu kadar geniş kapsamlı mekânsal ve toplumsal boyutlarda bir araya gelmemiş olmasına, birlikte yaşama, aynı medeniyet şuuruna sahip olma konusunda böylesi bir deneyimleri olmamasına rağmen, bu medeniyet birlikteliğini sağlayabilmiş ve büyük bir medeniyet oluşturabilmişlerdir. Bu gerçek de zaten, İslam medeniyetinin sosyal sermaye ve medeniyet sermayesi konusunda oldukça güçlü ve dinamik bir yapıda olduğunu kanıtlamaktadır.

[70] Hucurat, 49/10.

İslam medeniyetinin sosyal sermaye ve medeniyet sermayesi konusunda güçlü bir yapıya ve sahip olduğu dinamikleri ile zengin bir potansiyele sahip olmasına rağmen, günümüz Müslüman toplumların sosyal sermaye konusunda özellikle batılı toplumlara göre zayıf ve geride olduğunu görmekteyiz. Müslüman toplumların son birkaç yüzyıl boyunca batı toplumlarının kültürel, ekonomik ve toplumsal sömürüsüne maruz kalmaları nedeniyle İslamiyetten ve İslam medeniyetinden kaynaklanan -ve bu çalışma boyunca ele alınan- toplumsal dinamiklerini kaybetmelerinin bunda azımsanamayacak bir faktör olduğunu görmekteyiz.

Müslüman toplumların sahip olduğu bu güçlü ve zengin potansiyel ve dinamiklere karşın, günümüzde İslam ülkeleri, çoğunlukla dünyanın geri kalmış toplumlarını oluşturmaktadırlar. Bu nedenle Müslüman toplumlar,

- Toplumsal düzeyde İslam medeniyetinden kaynaklanan toplumsal dinamiklerini yeniden canlandırıp harekete geçirerek,

- Uluslararası platformda ise İslam İşbirliği Teşkilatı gibi uluslararası örgütlerini daha aktif hale getirme ve kendi aralarında siyasi, toplumsal, bilimsel, kültürel ve ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik kuracakları yeni uluslararası örgüt ve birliklerden de yararlanarak,

İslam medeniyetinin sosyal ve medeniyet sermayesini, toplum ve medeniyet düzeyinde kalkınmayı sağlama yolunda kullanmalıdırlar. Bu yapıldığı ve başarıldığı takdirde, yalnızca Müslüman toplumlar ve İslam medeniyeti için büyük bir gelişme sağlanmış olmayacak, "Tarihin Sonu" ve "Medeniyetler Çatışması" gibi tezler akamete uğratacak, küresel düzeyde tüm toplumlara, medeniyetlere ve insanlığa örnek bir toplum ve medeniyet modeli de ortaya konmuş olacaktır.

Kaynakça

Ahmet b. Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, Ensar Yayıncılık, Konya, 2004.

Altay, Asuman, "Bir Kamu Malı Olarak Sosyal Sermaye Ve Yoksulluk İlişkisi", *Ege Akademik Bakış*, 2007, C.7, S.1, ss. 337–362.

Buhari, Ebu Abdullah Muhammet b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Sağlam Yayınevi, Ankara, 2010.

Bunn, Christopher, Matthew Wood , "*Cultured Responses: The Production Of Social Capital In Faith Based Organizations*", *Current Sociology*, September 2012, Vol. 60, No. 5, pp.636-652.

Darimi, Ebu Muhammed Abdullah Abdurrahman, *Sünenü'd-Darimi*, Madve Yayınları, 1994.

Ebu Dâvud, Süleyman b. Eşas, *Sünen-i Ebu Davud*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Erselcan, Feray, "Disiplinlerarası Ortak Bir Çalışma Alanı Olarak Sosyal Sermaye", C.Ü. *Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, C. 35, Sayı. 2, ss. 248-256 .

Greeley ,Andrew, "Coleman Revisited: Religious Structures as a Source of Social Capital", *American Behavioral Scientist*, March 1997, No.40, pp. 587-594.

Gümüşhanevi, Ahmed Ziyaüddin, *Ramuzül Ehadis*, Pamuk Yayıncılık, İstanbul, 2005.

İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd, *Sünen-i İbn Mace*, Kahraman Yayınları, 1982.

İyaz, Kadı, *Şifa-i Şerif*, Bedir Yayınları, İstanbul, 1993.

Karagül, Mehmet, Dündar, Süleyman, "Sosyal Sermaye Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 2006, S.12, ss. 61-78.

Karagül, Mehmet, Masca, Mahmut, "Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme", *Ekonomik ve Sosyal Arastırmalar Dergisi*, Bahar 2005, ss. 37-52.

Kirmanoğlu, Hasan, *Sosyal Sermaye ve Geleceği Şekillendirmek*, 2006. http://www.kobifinans.com.tr/icerik.php?Article=5226&Where=danisma_merkeziCategory=0207&Topic=5. Erişim tarihi 28 Nisan 2009.

Knack, Stephen, "Social Capital and The Quality of Government:Evidence from the U.S. States", *American Journal of Political Science*, 2002, Vol. 46, No.4, pp. 772-785.

Knack, Stephen, Keefer, Philip, "Does Social Capital Have an Economic Payoff ? A Cross-Country Investigation", *Quarterly Journal of Economics*, 1997, V. 112, No.4, ss. 1251-1288.

Kunduracı, Nevzat Fırat, "Sosyal Dışlanmaya Karşı Sosyal Sermayenin Yoksullukla Mücadele Aracı Olarak Kullanılması", *Çanakkale 18 Mart Üniversitesi 6. Uluslararası STK'lar Kongresi*, Çanakkale, 2009, ss. 457-462.

La Porta, Rafael, Lopez de Silanes, Florencio, ""Trust in Large Organizations." *American Economic Review*, 1997,V. 87, No.2, pp. 333-338.

Masca, Mahmut, Karagül, Mehmet, "Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Bahar 2005, ss. 37-52.

Muhammed Yusuf Kandehlevi, *Hayatü's-Sahabe*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

Muller Chandra, Ellison Christopher, *"Religious involvement, social capital, and adolescents' academic progress: Evidence from the national education longitudinal study of 1988"*, *Sociological Focus*, 2001, V. 34, No. 2, pp.155-183.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1988.

Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesai*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Nursî, Bediüzzaman Said, İçtimai Dersler, *Risâle-i Nur Külliyatı*, 2010.

Putnam, Robert, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, Princeton University Press, 1993.

Putnam, Robert, Leonardi Robert, Nanetti, Raffaella, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, Princeton University Press, 1993.

Rice, Tom W., Sumberg, Alexander F., "Civic Culture and Government Performance In The American States", *The Journal of Federalism*, 1997, Vol. 27, No.1, pp. 99-114.

Secor ,Anna J, O'Loughlin, John, " Social And Political Trust in Istanbul And Moscow: A Comparative Analysis of Individual and Neighbourhood Effects", *Transactions of the Institute of British Geographers*, March 2005, V.30, No. 1, pp. 66–82.

Temple, Jonathan, *Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD Countries*, OECD Economics Department Working Papers No. 263, 2000.

Tirmizi, Muhammet b.İsa, *Sünenü't-Tirmizi*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Triligia, Carlo, "Social Capital and Local Development", *European Journal Of Social Theory*, 2001, V. 4, No.4, pp. 427-442.

Tüylüoğlu, Şevket, "Sosyal Sermaye, İktisadi Performans Ve Kalkınma: Bir Yazın Taraması", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 2006, C.6, S.12, ss. 14-60.

Woolcock, Michael, Narayan ,Deepa, "Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy", *World Bank Research Observer*, 2000, V.15, I. 2, pp. 225-250.

Zak, Paul and Stephen Knack, "Trust and Growth", *Economic Journal*, 2001, V.111, pp. 295-321.

❋ ❋ ❋